

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

ТОДОР Олена Григорівна

ЕКСПРЕСИВИ В АСПЕКТІ СИНОНІМІЇ
/СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ ТА
ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ/

Спеціальність 10.02.01 - українська
мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1995

АВ 32.565

Робота виконана в Інституті української мови НАН України

Науковий керівник – академік В.М.Русанівський

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук
професор М.П.Кочерган

кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник
Л.О.Родніна

Провідна установа – Київський педагогічний університет
ім. М.Драгоманова

Захист відбудеться 28 червня 1995 року о _____ годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д.016.28.01 для захисту
дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук
при Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України
/252001, Київ-І, вул. Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
мовознавства НАН України

Автореферат розісланий "___" _____ 1995 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

Н.Г.Озерове
Н.Г.Озерове

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00754925 (W)

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Важливою тенденцією розвитку сучасної лінгвістики є орієнтація на вивчення мови як діяльності, у зв'язку з природою людини, її внутрішнім і зовнішнім світом. Антропоцентричного підходу до мовних явищ, за яким мова трактується як діяльність, у центрі уваги якої людина, пізнання нею світу, дотримувалися В. фон Гумбольдт, О.О.Потебня, Е.Бенвеніст. У дисертаційній роботі експресиви розглядаються з погляду психолінгвістики, прагмалінгвістики, етнопсихолінгвістики. Пізнаючи світ, фіксуючи його в найменуваннях, висловлюваннях, людина використовує не лише слова-назви, а й слова-оцінки, слова-характеристики, які збагачують процес комунікації і складають експресивний лексичний фонд.

Вивчення мовних явищ з погляду їхніх виражально-зображальних можливостей набуває особливого значення у період розширення функцій української мови – набуття нею статусу державної, поглиблення наукового інтересу до її творчих можливостей.

Вибір теми та об'єкта дослідження зумовлений тим, що багато питань ще недостатньо висвітлені. Зокрема, не інвентаризований склад експресивно-лексичного фонду, не завжди послідовною і переконливою є лексикографічна інтерпретація експресивів, у словниках є численні прогалини, маловивченими залишаються експресиви української мови у когнітивному плані. Коло цих одиниць окреслене нечітко і коливається у різних дослідженнях від досить обмежених за обсягом груп слів до майже усього словникового складу мови.

Об'єкт дослідження – експресиви різних типів /фразеологічні одиниці /ФО/, метафоричні утворення, енантіосемічні слова, вербоїди/, тематична ознака яких – їх здатність називати якості та дії людини.

Обраний у дисертації ономазіологічний підхід в аналізі експресивів ставить своїм завданням пояснити, як формуються у мові

позначення для різних явищ навколишнього світу у ході пізнання, а також показати, які для цього використовуються засоби і форми.

Отже, актуальність обраної теми визначається тим, що в ній реалізується діяльнісний підхід до мови, а саме: розглядаються механізми сприйняття експресивів різних типів /фразеологічних одиниць, метафор, вербоїдів, енантіосемічних слів/.

Мета дослідження - виявити функціонально-семантичні та онтологічні особливості експресивів в українській мові у їх відношеннях один до одного і до власне номінативних одиниць у структурі синонімічних рядів /СР/ та гіперсинонімічних груп /ГСГ/.

Для реалізації мети необхідно було розв'язати такі завдання:

1. Виявити диференційні ознаки експресивів як семантичної категорії;
2. Розкрити багатокомпонентну природу семантики експресивів;
3. Розглянути роль внутрішньої форми /ВФ/ експресивів як конструктивного чинника ієрархії макрокомпонентів її значення;
4. Проаналізувати особливості сприйняття значення Ф0, метафор, вербоїдів, енантіосем;
5. Обґрунтувати прогностичні властивості ВФ експресивів;
6. Простежити шляхи і способи утворення та сприйняття експресивів різних типів у структурі СР та ГСГ.

Дисертаційне дослідження здійснене на матеріалі лексикографічних та текстових джерел /обсяг вибірки близько 2 тисяч одиниць/:

"Словарь української мови" /т.І-4, 1907-1909/ за ред. Б.Грінченка

"Словник української мови" /т.І-II/. К., Наукова думка, 1971-1980;

Деркач П.М. Коріткий словник синонімів української мови. К., 1960;

Фразеологічний словник української мови. /Кн.І-2/. К., 1993; Вирган І., Пилинська М. Російсько-український фразеологічний словник/

Прапор, 1958-1971; Батюк Н.О. Фразеологічний словник. К., 1966;

Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови. /Кн.І-2/. К., 1964; Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. К.,1988; Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. Х.,1993; Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові.Л., 1969; матеріали лексичної картотеки Інституту мовознавства НАН України /українська художня література ХІХ-ХХ ст./

Наукова новизна дослідження полягає в застосуванні психолінгвістичного підходу до зіставної характеристики шляхів і способів утворення, сприйняття експресивів різних типів, в обґрунтуванні прогностичних властивостей БФ експресивів, об'єднанні останніх у гіперсинонімічні групи.

Методи дослідження. У роботі використано метод прогностичних властивостей БФ експресивів, метод побудови СР та ГСГ. Дослідження структури ГСГ зумовило реалізацію зіставного принципу опису матеріалу, а також прийомів субституційного аналізу.

Структурний опис експресивних одиниць мови має свої недоліки, оскільки поза увагою залишається експресивний фонд мови, де взаємодіють одночасно системне і нормативне, лексичне і граматичне, формальне і сутнісне, новостворене і відтворюване, мовне та екстралінгвістичне.

Основна методика дослідження - психолінгвістичний експеримент, ефективність якого найбільшою мірою виявляється в семантичних дослідженнях лексики та фразеології. У дослідженні застосовувалися експерименти на ідентифікацію значення ФО, енантісем і вербоїдів, спрямований асоціативний експеримент, експерименти на виявлення ступеня інтенсивності характеристик, позначених фразеологізмами, на виявлення аксіологічного потенціалу поданих стимулів і т. ін.

Експерименти полягали в письмовому анкетуванні інформантів ві-

ком від 16 до 55 років, для яких українська мова рідна. В експерименті брали участь три групи інформантів:

1. Школярі II класу середньої школи з українською мовою навчання /вік 16-17 років, освіта незакінчена середня/;
2. Студенти-філологи останнього курсу педінституту /вік 21-25 років, освіта незакінчена вища/;
3. Службовці /вік 20-55 років, освіта середня, середня спеціальна /медична/, вища /медична, технічна, педагогічна//.

Вірогідність та надійність експериментальних даних, отриманих від трьох груп інформантів /загальною кількістю 60 чол./ досить високі, оскільки обрані нами критерії відбору виявилися достатніми для побудови моделі реального мовного акту "середнього" мовця.

Неминуча частка суб"ективності при звертанні до інтуїції носіїв мови перекривається за рахунок використання досвіду певної кількості інформантів. Проведений експеримент дав змогу зібрати численний матеріал, а також спрямувати відповіді інформантів при варіюванні завдань-стимулів і дослідити явища мови, які не знайшли відображення у текстах і словниках.

Апробація роботи. Матеріали та основні положення дисертації було викладено у доповідях на конференції молодих вчених у Інституті мовознавства НАН України /листопад, 1991/; на Республіканській науковій конференції "Іван Франко і національне відродження" /Криворіччя, вересень, 1991/, на засіданні відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України /квітень, 1995/ та в шести публікаціях.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у вивченні лінгвістичних проблем, що стосуються онтологічних особливостей генезису експресивів різних типів /ФО, метафор, енантіосем, вербоїдів/, встановлення взаємозалежності між планом вираження і

планом змісту аналізованих експресивів у структурі СР та ГСТ, у порушенні прагматичних проблем вибору та використання мовних знаків у процесі спілкування.

Практичне значення роботи. Дані психолінгвістичного експерименту можуть бути використані у лексикографічній практиці, наприклад, при укладанні так званих тематичних словників, мета яких - визначення відношень між словами певної семантичної групи, семантичної мікросистеми, синонімічного ряду. При укладанні перекладних словників тематичного характеру можна моделювати відповідні семантичні парадигми у різних мовах, що дозволило б уточнити співвідношення елементів цих парадигм, які, як правило, неоднакові у різних мовах. Поставлені завдання експерименту охоплюють вичення тезаурусу мовної особистості і, зокрема, окреслення місця внутрішнього лексику в цьому тезаурусі. При цьому варто зауважити про певну недосконалість або неповноту характеристик, визначень, оцінок, отриманих під час експерименту. На думку деяких фахівців, вони визначаються /не на користь собі/ "зайвою чуттєвістю"¹/ необхідно зважаючи на конкретну ситуацію проведення експерименту, настрій ідформантів у цю мить і т. ін./. Результати дослідження можуть бути використані у зіставній стилістиці української та російської мов. Зокрема, це стосується проблеми синонімії як центральної проблеми стилістики.

Положення, що виносяться на захист:

І. Експресивність як семантична категорія, яка складається з трьох субкатегорій /образності, інтенсивності, оцінки/, що перебувають у ієрархічних відношеннях, визначається внутрішньою формою як регулятором взаємодії усіх компонентів її структури.

¹ Супрун А.Е., Клименко А.П. Исследование лексики и семантики// Основы теории речевой деятельности. М.:Наука, 1974, С.202.

2. Внутрішня форма стає фундаментом для формування значення експресивів, тим динамічним компонентом семантики, що сприяє розкриттю змісту мовного знака, регламентує розвиток нових значень у слові, прогнозує семантичне наповнення мовної одиниці і регулює діапазон можливих семантичних функцій.

3. Сприйняття внутрішньої форми досліджуваних експресивів пов'язане як з мовним, так і з соціально-прагматичним досвідом людини - представника певного соціуму. Внутрішня форма забезпечує єдність соціального та індивідуального у функціонуванні мовних одиниць.

4. Об'єднані у синонімічні ряди та гіперсинонімічні групи синоніми-експресиви різних типів виявляють природну взаємодію предметно-логічного та емоційно-експресивного у мові.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків і списку використаної літератури.

У вступі викладені аргументи для обґрунтування теми, її актуальності, формулюється мета та завдання дослідження, його науково-практична цінність та новизна, теоретична концепція, покладена в основу дисертації.

У першому розділі " Експресиви: особливості виконуваних функцій і семантики" розкриваються диференційні ознаки експресивів як семантичної категорії, особливості макрокомпонентної структури значення фразеологізмів, метафор, енантіосем, вербоїдів /див. праці В.М.Телія, Н.О.Лук'янової, М.І.Черемисіної та ін./ В українському мовознавстві проблема мовної експресії була предметом дослідження В.А.Чабаненка, який розглядав експресивні мовно-виражальні засоби в аспекті стилістики.

Сучасне розуміння експресивності як семантичної категорії пов'язане з інтерпретацією її у плані взаємодії трьох субкатегорій - емоційної оцінки, інтенсивності, образності, що складають разом чи

у різних сполученнях експресивне значення лексичних одиниць.

Експресив як вербальний засіб передавання емоцій, оцінок, ставлень, думок мовців належить до експресивного фонду мови в його протиставленні до власне номінативного фонду.

Лінгвістична традиція не виділяє експресиви в окремий відносно самостійний клас або підсистему. Вони завжди розглядалися у межах тих самих лексико-граматичних категорій, що й лексичні номінації, тому не отримали спеціального і повного висвітлення, крім окремих розрядів /наприклад, іменників із суфіксами суб"ективної оцінки, вообразів, іменників спільного роду та ін./.

В.М.Телія, наголошуючи на актуальності дослідження проблем експресивності, одним із завдань вважає "визначення усіх виявів експресивності як вираження суб"ективних інтенцій мовця, що пов'язані з емоційним переживанням інформації про світ, в особливих мовних засобах, які передають ці інтенції у формі експресивного забарвлення."¹

Аналізуючи ФФ як складові експресивного фонду української мови, наголошуємо, що вони передають більш складний і водночас більш синкретичний та динамічний зміст. Насамперед ситуативно-метафоричному переосмисленню підлягають предмети, події і т.ін., актуальні в побуті: працювати од зорі до зорі, побувати в бувальцях, пройти крізь сито й решето, брудний, як свиня, працювати, як від, переливати з пустаго у порожнє і т.д.

Сучасні лінгвісти обстоюють думку про те, що в основі фразеологізмів лежать асоціативні трансфери. У процесі мовлення відбувається передача інформації не лише об"єктивного, але й суб"ективно-оцінного характеру, що здійснюється часто в слово-

¹ Телія В.М. Коннотативний аспект семантики номінативних одиниць. М.: Наука, 1986, С.76.

сполученнях-описах, уживаних замість слова /наприклад, ознаки предмета, внутрішнього стану людини і т.д./: далекий родич - нашим воротам двоюрідний сарай, недоумкуватий - не всі дома, капустана голова. ФО усувають /повністю або частково/ дефіцит інформації при відображенні дійсності і, крім того, передають оцінку цієї інформації суб'єктом відображення. Передавання інформації ФО здійснюють економними, "стислими" способами, що виражають у ВФ характерні риси якоїсь ситуації, закріпленої у мовній свідомості людини у вигляді певного образу.

Усталені компаративні структури - це особливий розряд образних порівнянь. Специфіка їх виявляється у тому, що вони перебувають на межі вільного образного порівняння і фразеологічного сполучення. Порівняння суперлативного типу /солодкий, як мед, тлухий, як пеньок/ близькі до тих мовних засобів, які звичайно пов'язують з поняттям гіперболи.

У структурі компаративів паралельно існують варіанти, які реалізуються у певних умовах. Як правило /хоч і не завжди/, те значення, яке реалізується метафоричною характеристикою, може проявитися і у складі порівняння, причому з досить широким колом модулів, які завжди уточнюють, модифікують, обмежують зміст образу.

Порівняльні фраземи - це перша стадія, на якій формуються метафоричні фразеологізми, що складають ядро власне фразеології. Якщо спробувати у художньому тексті замінити компаративи їхніми тлумаченнями, то побачимо, що в результаті такої заміни текст стає невиразним. Як показали результати експерименту, одним із завдань якого було дописати якомога більше порівнянь на заданий стимул, функція усталених порівнянь у будь-яких умовах їх вживання /зокрема, в усному чи писемному мовленні/ не обмежується підсиленням ознаки. Компаративи завжди є засобом образного вираження індиві-

дуальної ознаки та емоційно-оцінного ставлення до предмета дійсності.

У специфічному мікроконтексті той самий прикметник /перший компонент компаратива/ може перетворюватися на власне антонім. Результати даного експерименту серед інших мають енантіосемічні порівняння. Наприклад, у негативній оцінці слова оселедець, яку запропонував інформант як відповідь на стимул стрункий, як..., відчувається іронічний підтекст, що виникає від несумісності позитивно забарвленого першого компонента компаративу і другого. Цей компаратив може використовуватися у СР з домінантою, антонімічною сло-ву стрункий. У складі порівняння може вживатися будь-яке слово або словосполучення. Кожна мова має слова, що використовуються частіше, ніж інші, стаючи своєрідними компаративними еталонами певних явищ.

Подібно до порівнянь, метафоричні утворення виникають із пошуку аналогії у найрізноманітніших проявах життя. Метафорична характеристика семантики багатша, ніж у компаративів, але в цілому коло усталених порівнянь /вже не кажучи про оказіональні/ значно ширше. Особливості метафори, в якій звичайно поєднується декілька значень, одночасно перешкоджають тому, щоб їх було надто багато. Тому кількість асоціацій у спрямованих асоціативних експериментах від 5 до 7-8, тоді як компаративів, з якими асоціюється певний стимул, завжди буде набагато більше.

Розглядаючи явище енантіосемії, що пов'язане з формуванням протилежних значень в одному слові, можна зробити висновок, що семантичні компоненти, протиставлявані енантіосемічному слову, входять у його семантичну структуру як одиниці мовної системи незалежно від контексту. Вони відображають лише можливість полярних дій чи ознак. Реалізація "потрібного" значення відбувається у контексті.

Наявність протилежних значень у одній мовній одиниці - слова - майже не привертала уваги дослідників. До сьогодні залишаєть-

ся багато питань як загальнотеоретичного характеру, так і суто конкретних /скажімо, для української мови зовсім не визначено корпус лексем, здатних до енантіосемії, не досить повно описано умови її появи та функціонування і т.ін./.

Дослідники енантіосемії /І.В.Муромцев, О.М.Соколов, В.М.Прохорова, Т.О.Федоренко/ надають великого значення емоційній забарвленості слова, яка легко перетворюється в позитивну у негативну і навпаки в умовах зміни інтонації і перенесення слова в інший контекст. У таких словах протиставляються не лише логічна та емоційна домінанти, а й самі значення, які з синонімічних перетворюються на антонімічні. Їх можна зіставляти як синоніми й антоніми, хоч подібні опозиції є сказіональними, ситуативними. Проте вони досить поширені в мовленні: пригостити - І. Виявляючи велику увагу, гостинність, доброзичливість до кого-небудь, частувати їжею, питвом; 2. перен. розм. Бити, катувати; славити - І. Звеличувати, прославляти кого-небудь, що-небудь; 2. перен. розм. Поширвати недобру славу про кого-небудь, що-небудь, безчестити, ганьбити.

Розглянуті у попередніх розділах оцінки /позитивна і негативна/, властиві метафорам-зооморфізмам і антропоморфізмам, не вичерпують їхнього змісту. Саме вони часто є змінною величиною, оскільки в певних мовних ситуаціях вони здатні трансформувати свій зміст. Наприклад, орел, лев - передають іронію, презирство; звір - захоплення; відьма - кажуть не лише про страшну, злу, мстиву і под., але й про красиву, розумну жінку.

Як одна із складових експресивного фонду розглядаються дієслівно-вигуківі форми або вербоїди.

Мовлення постійно прагне до вигукості та структурної компресії. Найпоказовіші щодо цього - вербоїди, що є або вербалізованими звуконаслідуваннями /бах, бух, геп/, або вербальними усіченнями

/верть, зирк, хап/. Їх розмовна природа спричиняє активне проникнення в мову художньої літератури. Цьому сприяє також їх високий експресивний потенціал, здатність яскраво передавати раптово-миттєву інтенсивну дію.

З метою практичної перевірки обізнаності і розуміння інформантами вербоїдів та звуконаслідувань, виявлення реальних можливостей входження їх у ГСГ, був проведений експеримент, висновки з якого полягають у тому, що, хоч такі вербоїди утворені від дієслів, нершочергову роль у визначенні їх семантики відіграють звукові образи, що лежать в основі звуконаслідувань. Тому формально дані вербоїди характеризуються морфологічною мотивованістю, а реально образ звучання не нейтралізується. Він виступає основним у визначенні семантики, тобто семантична мотивація виявляється недостатньою.

У другому розділі "Прогностичні властивості внутрішньої форми експресивів показано провідну роль внутрішньої форми в процесі сприйняття слова носіями мови, доведено здатність ВФ виявляти як соціальні, так і індивідуальні компоненти змісту мовного знака, визначено роль ВФ як конструктивного чинника у макрокомпонентній структурі значення експресивів різних типів. Про здатність ВФ сприямувувати розвиток значень у слові писав О.О.Потебня. Ці думки вченого використовуються у дослідженні прогностичної функції ВФ, яка стимулює у носіїв мови пошук значень лексичних та фразеологічних одиниць, виступає регулятором можливого для експресивів діалектного означування.

У ході аналізу експресивів були проведені психолінгвістичні експерименти, мета яких - виявлення особливостей сприйняття ВФ експресивів.

Специфічність ВФ експресивів полягає у її спроможності зберігати ознаки різних видів мотивованості - прозорої та непрозорої.

Запропоновані експерименти мали на меті якнайповніше розкрити регламентаційну роль ВФ у процесах сприйняття експресивів. Визначаючи відношення ВФ і значення знака, О.О.Потебня підкреслював: "ВФ дає направлення думки слухача, але вона лише збуджує цього останнього, дає тільки спосіб розвитку у ньому значень..."¹ Мовні ситуації /наприклад, "природні" умови діалогу чи "штучні" умови експерименту/ передбачають непевність мовного досвіду суб"єкта, анань природної логіки речей, що відповідає інформаційному валасу носія мови, нарешті, сам факт володіння мовою, знанням семантики її одиниць.

Звернення носія мови до фонових знань, тобто включення слова до контексту свого попереднього досвіду, сприяє актуалізації ВФ - апперцептивного образу, який покладено в основу найменування.

Здатність до лінгвокреативного мислення дає людині змогу фіксувати за допомогою мовних засобів асоціативно обрані ознаки предметів, явищ дійсності.

На основі експериментального аналізу сприйняття значення експресивів носіями мови доведено, що саме ВФ прогнозує семантичне наповнення лексеми чи ф.о. Вона стає фундаментом для формування лексичного та фразеологічного значень, тим динамічним компонентом семантики, що сприяє розкриттю змісту мовного знака, регламентує розвиток нових значень у слові.

Як показав досліджуваний матеріал, значення експресивів у сприйнятті мовця часто містить у собі значно більше семантичних ознак, ніж словникове тлумачення, що дає змогу виділяти психологічно реальне значення, яке наявне в свідомості і є планом змісту мовного знака.

¹

Потебня А.А. Мысль и язык // Потебня А.А. Эстетика и поэтика.

М.: 1976, С.180.

Пояснити такі результати можна лише різноманітністю асоціацій, фантазією інформантів. Однак кількість потенційних знаків регламентується, прогнозується ВФ, що фактично пов'язує зміст і форму експресивів.

Прагнення інформантів знайти для "незнайомого" експресива яку-небудь зовнішню опору, ввести його в систему своїх мовних і фонових знань мала різні форми. Так, коли інформантові лексема чи ФО адалася незнайомою, він /у тому випадку, якщо не відмовлявся від відповіді/ шукав варіанти. Часто трапляються відповіді-дефініції, що лише в узагальненому вигляді співвідносяться із словниковим тлумаченням.

Результати експерименту показують, що тлумачення інформантів об'єктивують більш широкі й глибокі асоціативні зв'язки між реальними дійсностями, ніж це відображено у лексикографічних джерелах: за царя Гороха - випити за когось; волосся на голові стало дубом - треба мити голову, бо волосся брудне; гнути спину - робити зарядку; молодий та велений - щойно надрукований долар.

Результати експериментів можуть бути використані в лексикографічній практиці. Значення експресивів, виявлені під час експериментів, можливо, в часом перейдуть із розряду індивідуально-авторських у розряд узуальних. Тим часом процес "нового прочитання" фразеологізмів мовцями триває, хоч фразеологи зауважують, що багатозначність ФО обмеженіша порівняно з лексичною полісемією.

Отримані експериментальні дані підтвердили думку, висловлену О.О.Потебнею більше сторіччя тому, що "винуватець" полісеміі ФО - їхня внутрішня форма.

Фактичний матеріал, отриманий у ході експерименту, стимулами якого були невакінчені компаративи, крім усталених узуальних порівнянь, зафіксованих словниками, виявив цілий шар оказіональних

видовийн фразем, які з повним правом можна кваліфікувати як індивідуально-авторські. Здатність людини до лінгвокреативного мислення породжує величезну кількість порівнянь: красивий, як лялька, ангел, намальований, рожа, квітка, сонце, наречений, новорічна ялинка, орел, бог, місяць, сокіл, принц, голуб, орел сизокрилий, зайчик, півень, лев, павич, маків цвіт, картина, реклама, лебідь, атлант, офіцер на параді, Адам, Ален Делон, монстр, чорт, диявол.

У стійкості та оказіональності аналогій полягає різниця між мовним і мовленнєвим еталонним фондом. Зрозуміло, що мовленнєві потенції стереотипів підрахувати неможливо, бо у людському суспільстві, за словами Р.Барта, на ґрунті первинної системи природної мови постійно виникають системи вторинних змістів.¹

Індивідуально-авторські порівняльні фраземи мають сильніший емоційний вплив, ніж компаративи, що тяжіють до штампів; але стабільне фразеологічне словосполучення монолітне, його обирає мовець як "специфічне усталене слово"², яке вирізняється завдяки ефектові впізнавання.

Метафора "оживає" в асоціативно-мовній пам'яті людини в певних ситуаціях мовної діяльності. Вона метафоричних лексем має образний характер і виступає в ролі асоціативно-образного мотиву, що викликає у носія мови відповідне конкретно-чуттєве уявлення про реальний предмет, явище дійсності.

Матеріали, отримані за допомогою лексикографічної та текстової вибірки, виставляються у дисертаційній роботі в даних опи-

1

Барта Р. Основи семиології // Структуралізм "за" і "проти". М.: 1975, С.157.

2

Мунича С.Н. Адеквативне компаративне фразеологічне єдиниці в німецьком і українском язках. АҚД, К.: 1975, С.6.

тування інформантів. Це дало змогу виявити прогностичні властивості ВФ експресивів-метафор. Як свідчить спеціальна література / праці А.А.Залевської, А. П.Клименко, О.О.Леонтьєва, Ю.В.Любимова та ін./, психолінгвісти частіше і в більшому задоволенні звертаються до асоціативних експериментів, ніж до тлумачення слів інформантами-носіями мови. У дослідженні мовна компетентність інформантів перевірялася за допомогою спрямованих асоціативних експериментів. Розкриття семантики воо/антропо-/морфізмів через асоціативні ряди дозволило класифікувати ці експресиви щодо складності їх внутрішньої семантичної структури: чим більше рядів у цих експресивів, тим складніша їх семантична структура.

За частотністю асоціативних реакцій можна встановити, яка ознака ідентифікованого слова виявляється найбільш актуальною. В.А.Маслова стверджує, що, коли більше 20% інформантів виявляють якусь реакцію, то її можна вважати релевантною для мовної компетентності даного мовного колективу.¹

Обравши методику спрямованого асоціативного експерименту для аналізу експресивів-метафор, ми розраховували, що за її допомогою зможемо виявити справжню психологічну реальність сприйняття даних експресивів української мови її конкретними носіями. Причому робилося припущення, що результати експерименту не обов'язково повинні збігатися з даними тлумачних словників.

Скажімо, СУМ дає такі тлумачення до слова собака: "2. перен., зневажл., про вду, недобровищливу людину; 3. перен. Той, хто досяг досконалості у чому-небудь". Експеримент виявив, що частота вибору асоціації "вірний" переважає у всіх групах інформантів в

Маслова В.А. К построению психолингвистической модели коннотации // "Вопросы языковедения", 1989, №1, С.112.

досить великим відривом від асоціації "алий" /відповідно 17:10¹/, Невелику кількість /2/ набрала асоціація "поганий", яка в втілен-
ням словникового розуміння метафори собака як уособлення злої,
жорстокої, недобровиличної людини. Інформанти-студенти додали
асоціації "відданий", "розумний".

Запропоновані до даного експерименту асоціації добиралися
на основі текстової вибірки. Контекст актуалізував потрібну асо-
ціацію, яка потім пройшла експериментальне випробування.

В останні роки увагу психологів, етнографів, культурологів,
соціологів, психо- і соціолінгвістів все більше привертають до-
слідження чинників, пов'язаних з наявністю у тезаурусі кожної
лінгвокультурної спільності тих чи інших специфічних реакцій,
понять і т. ін. Лінгвістів, насамперед, цікавлять традиційні об-
рази, порівняння, символічні вживання певних денотатів, що несуть
у собі національно-культурний компонент.

Проведений експеримент дозволив простежити прояви стерео-
типного сприйняття образів або характеристик людей за якоюсь
ознакою: про причепливу людину - шевська смола, сльота, воша до
кожука; про товсту людину - пампушка, опецьок, барило, кендюх,
жлукто, бада, бодня.

Експресивність лексичної одиниці реалізується у мовленні, у
конкретних висловлюваннях, через комунікативну функцію мови.
Грунтуючись на відомих положеннях про вплив контексту на семан-
тику слова /В.В.Виноградов, Н.М.Амосова, Д.М.Шмельов, О.Ф.Пет-
рищева, В.Г.Кодухов, Г.В. Колшанський та ін./, ми ставили своїм
навданням розглянути експресиви у висловлюванні /контексті/ з
метою виявлення умов, що сприяють відносно повній реалізації се-
1
Кількісні показники подаються за середнім арифметичним частот-
ності у трьох групах інформантів.

мантики експресивної словоформи.

Аналіз сприймання енантіосемічних слів, проведений у експерименті, що мав на меті розкрити можливі значення поданих стимулів і утворити з ними словосполучення чи речення, був би неможливий без введення даних експресивів у контекст. Тлумачення деяких заданих стимулів, які знайшли відображення у анкетах інформантів і відсутні у словнику, заслуговують на особливу увагу. Наприклад, слово красунчик у СУМі має тлумачення: "зменш.-пестл. до красунь". Інформанти запропонували такі тлумачення: 1. Красивий; гарний, вродливий чоловік; 2. Негарний, потворний чоловік; 3. Чепурун, чоловік з негативною привабливістю; 4. Той, хто своєю вродою використовує з якоїсь метою; 5. Гарненький; 6. Гарний до нудоти; 7. Красива, але безмістовна людина.

У третьому розділі "Експресиви у структурі синонімічних рядів та гіперсинонімічних груп" розглядаються особливості взаємовідношень експресивів різних типів і співвідносних з ними номінативних одиниць.

У дисертаційній роботі під поняттям синонімія експресивів розуміємо поєднання декількох різнорідних явищ, головним з яких є явище переключення когнітивного змісту у план прагматичного значення. Таке визначення синонімія впливає з розуміння синонімії такими вченими, як С.Карцевський, С.Курилович, на думку яких синонімія є не лише засобом створення словесних дублетів, а й завдяки неповній тотожності значень вона виступає засобом протиставлення смислових відтінків.

Об'єднання експресивів у СР та ГСГ відбувається на ґрунті не стільки поняттєвої, скільки ознакової віднесеності, причому поняттєва віднесеність, еднаючи їх, є недостатньо актуальною, порівняно з ознаковою. Відношення між синонімами-експресивами у межах СР та

ГСТ можна кваліфікувати як еквонімічні, гіпонімічні або партитивні. Синоніми, що відрізняються семантично, стилістично та експресивно, можуть стосуватися одного предмета, наприклад: про працювиту людину - роботящий, роботяга, роботяжка, роботяший, як бджілка, трудолюб, трудяга, трудар, працелюб, трудоголік, працівниченько, оджілка, комаха, віл, кінь, мул.

Загальні висновки уточнюють висновкові положення до кожного розділу дисертації. Аналіз результатів проведених експериментів поглиблює теоретичні положення про синоніми-експресиви. Структурування семантики експресивів ґрунтується на лінгвокреативній здатності людського мислення і визначається соціально та індивідуально зумовленою моделлю сприйняття цих мовних одиниць.

У додатки винесені пропонувані інформантам анкети та зведені таблиці з результатами експериментів.

З теми дисертації опубліковані такі праці:

1. Діалектні фразеологізми у складі синонімічного ряду /на матеріалі поетичних творів Івана Франка/ // Тези республіканської наукової конференції "Іван Франко і національне відродження", 23-24 вересня 1991р., Криворівня, С.157-159.
2. Метафори-зооморфізми у складі синонімічного ряду // Зб."Культура слова", 1993, №44, С.68-72.
3. Про дієслівно-вигуківі форми в українській мові // Зб."Культура слова", 1994, №45, С.74-77.
4. Порівняльні фрази у психолінгвістичному сприйнятті // "Мовознавство", 1994, №2-3, С.64-69.
5. Творення синонімів від різнопов'язаних слів // Зб."Культура слова", 1995, №46-47 /у друці/.
6. Психолінгвістичне дослідження національно-культурного компонента лексичних одиниць //Тези I Міжнародного Симпозіуму "Людина: мова, культура, пізнання", 18-21 квітня 1995р., Кривий Ріг /у друці/.

Тодор Е.Г. Экспрессивы в аспекте синонимии /структурно-семантический и психолингвистический анализ/. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. - украинский язык, Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 1995. На правах рукописи.

В диссертации на основе структурно-семантического и психолингвистического анализа исследуется способность внутренней формы раскрывать содержание языкового знака, регламентировать развитие новых значений в слове, прогнозировать семантическое наполнение экспрессивов и регулировать диапазон возможных семантических функций, обеспечивать единство социального и индивидуального в функционировании языковых единиц. Объединенные в синонимические ряды и гиперсинонимические группы, синонимы-экспрессивы различных типов проявляют естественное взаимодействие предметно-логического и эмоционально-экспрессивного в языке.

Ключові слова: експресив, сприйняття, внутрішня форма, синонімічний ряд, гіперсинонімічна група.

Todor O.G. Expressives in the Aspect of Synonymy [Structural Semantic and Psycholinguistic Analysis]. Thesis for the degree of philological sciences the speciality: 10.02.01 - Ukrainian language. Ukrainian Language Institute at NAS of Ukraine. Kiev, 1995, submitted as a manuscript.

In the thesis the competitor investigates on the basis of structural semantic and psycholinguistic analysis abilities of the inner form to reveal the content of a Linguistic sign, to regulate the development of new meanings in a word, to prognosticate semantic filling of epressives and to regulate the range of possible semantic functions, to ensure the unity of social and individual in differentiation of Linguistic units. Amalgamated synonymous lines and hypersynonymous groups, synonyms-expressives of various typs display natural interactions of objective logical and emotional expressive in the language.

Підписано до друку: 25 . 05 . 95 г. Формат 60 x 84 1/16 .
Об'єм 1, 8 д. а. Зам. N 123 . Тираж 100 примірників .

Державне комунальне поліграфічне підприємство "Тираж"
м. Київ

448897

AB 32.565

AB 32.565